

OPBOUW

weekblad tot opbouw van het gereformeerde leven

red. en sekr. riouwstr. 59, wormerveer

uitgave van de gereformeerde persvereniging „opbouw”

adm. kon. wilhelminalaan 38, leersum

E. R. Postma / Eindhoven

„Wat ontbreekt aan de verdrukkingen van Christus”

(Col. 1:24) 1

Een vreemde tekst

„Bemindde gelovigen” luidt de titel van een van Godfried Bomans' boeken. Bij herlezing (een waar genoeg) stuitte ik op een citaat uit Col. 1:24).

Bomans gebruikte het, toen hij het over de (r.k.) heiligen had, naar ik meen. De tijd ontbreekt me om het precies na te gaan: een schrijver in deze rubriek van Opbouw moest plotseling zijn bijdragen opschorten. Zodoende ben ik even een invaller. Dat geeft me wel de gelegenheid de artikelen over de zaligspreekingen af te ronden. Daarvoor wil ik uitgaan van bovengenoemde tekst, die ik gemakshalve even overschrijf: „Thans verblijd ik mij over hetgeen ik om uwenswil lijd, en vul ik in mijn vlees aan wat ontbreekt aan de verdrukkingen van Christus, ten behoeve van zijn lichaam, dat is de gemeente.”

Het is een tekst, die op het eerste gezicht nogal wat vragen oproept. Zeker bij van huis uit gereformeerde mensen. Was het lijden van Christus niet afdoende en voldoende? Heeft Hij niet „eens voor altijd” het offer voor de zonden volbracht „toen Hij zichzelf ten offer bracht” (Hebr. 7:27)? Hoe kan Paulus dan spreken over „wat ontbreekt (de resten) aan de verdrukkingen van Christus”?

Persoonlijke beleving

In sommige kringen wordt aan het eind van de preek de vraag gesteld: „en hebt u daar ook persoonlijk deel aan, broeders en zusters?” Ik zal niet ontkennen dat zo'n overweging gewettigd is. Zij is in elk geval persoonlijk en tot ieder gericht. Maar in dat persoonlijke schuilt een stukje begrenzing. Een begrenzing tot onze persoonlijke, hoogst individuele ervaring en beleving van ons geloof. Daarin ligt een risico. Het risico o.a. van het individualisme, van het „als ik maar gered ben, als ik maar vrede heb met God, als het met mijn ziel maar in orde is.

Overigens heb ik voor deze benadering begrip. Zeker als je de kerkgeschiedenis overziet en als je in rekening brengt dat het evangelie soms gewrongen werd in het keurslijf van een star dogmatisme, waarbij Droogstoppel nog verfrissend was vergeleken bij de man op de kansel. Maar anderzijds: wie achter die persoonlijke beleving en ervaring een punt zet en dat ziet als het einddoel van het geloof en van het evangelie, die heeft (geloof ik) nog lang niet de volle zin van de Schriften en van de aard van Gods werk en van de historie van het heil verstaan.

Nauwe samenhang

Paulus schrijft herhaaldelijk aan deze of gene gemeente van Christus: u bent met Christus gekruisigd, gestorven, begraven, opgewekt uit de doden — zelfs: God heeft ons mede een plaats gegeven in de hemelse gewesten, in Christus Jezus (Ef. 2:4-7).

Dat is voor Paulus beslist niet een stukje dogmatiek en al evenmin een stichtelijke overdenking (W. de Boer, a.l.) die zich laat inpassen in een mystieke beleving van de eenheid met Christus. Zulke formuleringen komen bij Paulus voort uit de onlosmakelijke samenhang tussen „Hoofd” en „lichaam”, een werkelijkheid die zelfs bloedig in ons aardse bestaan aan de dag komt (id.).

Paulus ziet die verbondenheid metterdaad voor zich. Hij beleeft, hij ervaart het aan den lijve (2 Cor. 11:23-29). En hij ziet dat de ge-

meente van Christus het ook aan den lijve ervaart. Voor hem is het geen fijngevoelig-mystieke uitdrukking als hij zegt: u hoort bij Christus, u bent met Hem gekruisigd, gestorven en begraven. Het is de werkelijkheid, die hij ziet gebeuren. Voor zijn ogen speelt zich af, dat de gemeente van Jezus Christus evenzeer deelt in diens lijden als in zijn glorie. En dat zonder aan het unieke, het „eens voor altijd” en „Een voor allen” tekort te doen.

Mozes: tragedie van de triomf

Paulus gaat zelfs zover dat hij schrijft over „hetgeen ik om uwenswil lijd”, en dat „ten behoeve van zijn (Christus') lichaam, dat is de gemeente”. Daar zit iets in van plaatsvervangend, plaatsbekledend.

Dat is in de bijbel... niets nieuws. Het wordt bijv. gezegd van Gods Knecht, Israël of een deel van Israël, een representant (vgl. Jes. 53). Maar misschien vindt U dat niet doorslaggevend, zelfs niet ter zake. Laat ik dan wat andere voorbeelden geven. Ik denk aan het begin van het boek Exodus: Israël in Egypte. De uittocht van Israël uit Egypte. Jazeker, er staat in Ex. 2 dat Mozes werd geboren: „een jongetje zeiden zijn vader en moeder. En ze konden achteraf blij zijn. Want dit jongetje kreeg aan het hof van farao's dochter een opleiding die er niet om loog (Hand. 7:22). Een deel van de opleiding, nodig om straks Israëls leider te kunnen zijn. Maar hoeveel kinderen zijn er van Gods wachten op de geboorte van deze Mozes niet eerst het slachtoffer geworden? En hoeveel daarna nog — afgezien van het feit dat door Israëls eigen schuld de bevrijding nog eens veertig jaar extra op zich liet wachten (vgl. Hand. 7:25, 35)? Hoeveel vaders en moeders en kinderen werden de dupe van Gods wachten op de éne kind? Terwille van die ene zijn er heel wat tranen vergoten...

Jezus: de slachtoffers van het Slachtoffer

Een nog sterker voorbeeld? Dan moet u eens denken aan het begin van Mattheüs' evangelie. Daar wordt beschreven hoe Israëls Redder, de Heiland der wereld werd geboren. Ook daar gaat het over kinderen. Kinderen die het slachtoffer werden van... Jezus' geboorte: Herodes nam geen riseico. Terwille van die Ene liet hij alle jongetjes onder de twee jaar ombrengen. Wat denkt u van het lijden en de verdrukkingen van die ouders? Hoeveel vaders en moeders hebben toen het tranen geschreid, hebben misschien de dag van Jezus' geboorte vervloekt omdat het hún kind het leven kostte?

En ook dat was niets nieuws, want Mattheüs kan al weer Jeremia citeren: „een stem is te Rama gehoord, geweend en veel geklaag: Rachel, wenend om haar kinderen, weigert zich te laten troosten, omdat zij niet meer zijn (Mt. 2:17, 18; Jer. 31:15-17). Rachel — haar graf dacht men zich in Rama ten noorden van Jeruzalem. Rachel, de moeder van Jozef, de grootmoeder van Efraïm, naar wien het tienstammenrijk is genoemd. Haar „arbeid” (het baren van kinderen) is tevergeefs geweest — haar „kinderen” worden in ballingschap weggevoerd. Heidenen laat God ongemoeid hun gang gaan, maar Israël („mijn zoon”, zegt God, Hos. 11:1) loopt het op... terwille van Gods plannen met het Israël ook van later...

IN DIT NUMMER

- 185 Ds E. R. Postma, „Wat ontbreekt aan de verdrukkingen van Christus” (Col. 1:24), 1
- 186 Ds H. Amelink, Christelijk en Gereformeerd
- 187 Drs O. Mooiweer, Het gebed in de kerkeraadskamer
- 188 D. W. L. Milo, Sint Kilda — religieuze ontwikkeling
- 189 M. van der Galiën, Een nieuw boek over de apocalypse
- 190 P. C. van Wijk, Terloops...

H. Amelink / Sittard

Christelijk en Gereformeerd

Het is goed om bij het streven naar de vereniging tussen de Chr. Geref. Kerken en de onze te bedenken dat zeer waarschijnlijk de onweegbare zaken evenzeer een rol spelen als de zaken die makkelijk te wegen en te bespreken zijn.

De zaken, die te bespreken en te regelen zijn en besproken en geregeld dienen te worden zullen wel aan de orde komen in de officiële samensprekingen, zowel plaatselijk als landelijk. Het is zelfs niet wel denkbaar dat de generale deputaten onder aanwezigheid van Prof. Van Genderen de kans zouden krijgen iets niet nauwkeurig te bespreken en formuleren. Dat zal ook allemaal wel lukken, zij het alleen met wederzijdse goede wil en inspanning.

Maar wat met de onweegbare zaken? Ja wat met het verschil in levensgevoel, dat op veel punten duidelijk aanwijsbaar is?

Ik vermoed — om wat voorbeelden te noemen — dat ds H. J. Velema en ik het aardig eens zullen zijn in onze afkeer van b.v. de N.C.R.V. Maar ik vermoed ook dat Prof. dr J. P. Versteeg die afkeer niet of niet geheel zal delen. (Tussen twee haakjes: ik noem deze namen wegens de aansluiting bij wat ik vorige week schreef. Ik ken beide broeders niet. Het heeft dus niets te maken met voorkeur of iets dergelijks.) Ik vermoed dat Prof. Versteeg en ik niet zo erg enthousiast zullen zijn voor de E.O., terwijl ds Velema zich daarin wellicht weer thuis voelt als een vis in het water, zoals de meeste leden van beide kerken-groeperingen.

Ik vind „Koers” maar een rechts-reactionair blad. Ik lees het vanaf de oprichting. Ik vind erin veel zaken die me erg aanspreken. Vooral als het gaat om het formuleren van de diepe intense afkeer van de overheersende linkse doordrammerige politiek van de spraakmakende theologen en semi-theologen van de Raad van Kerken, I.K.V. e tutti quanti. Ds Velema zal dit met me eens zijn, vermoed ik. Maar wat moet ik met die geformuleerde afkeer van linkse theologie en politiek? Het helpt niet verder.

Ik lees met diepe verbazing die verhalen van ds Velema over al die dominee's in het Jaarboek 1980 en vraag me af: wat moet ik daarmee? En wat moeten alle gereformeerden daarmee?

Ik kijk met dezelfde argwaan en schrik naar de Evangelische Alliantie als ds Velema en deel zijn mening dat er een duidelijke spanning is tussen een kerkelijk denkend en

levend christen en een groepschristen (blz. 184 Jaarboek '80) terwijl ds Rietkerk de E.A. in dit blad begroet als een stap naar de kerkelijke eenheid van allen die nog onvoorwaardelijk willen vasthouden aan het gezag van Gods Woord.

Ik ben het eens met ds Velema als hij zich keert tegen opinies van ds H. J. Hegger, maar vinden zij elkaar niet bij de E.O.? En ondersteunt de gemeente van Maastricht dan niet weer het werk van ds Hegger?

En dan spreek ik nog maar niet over psalmberijmingen, het zingen van gezangen, het gebruik van Bijbel-vertalingen. Zaken die bij ons makkelijker liggen, maar toch ook niet helemaal glad verlopen en die weer moeilijk liggen juist in het onweegbare bij veel groepen Chr. Gereformeerden.

Het Evangelie van Gods genade in Jezus Christus alléén gaat richtend en bevrijdend uit tot elk zondaar. En als wij elkaar vinden moeten, dan zullen we dat alleen maar kunnen in het aanvaarden van het oordeel en de vrijpraak Gods in Jezus Christus. In het aanvaarden dat het Evangelie haaks staat op-alles-van-de-mens-uit. Dat het Evangelie richtend gaat over progressieven en conservatieven, over links en rechts, over lezers van de Staten Vertaling en van de nieuwe vertaling. We zullen de weg moeten gaan van het niet verdienstelijke geloof alleen. We zullen ons moeten bekeren van de doorgaande en de nadere reformatie tot het adagium van de Reformatie.

Het „door het geloof alleen” is in de Bijbel duidelijk ook een polemische formulering. Het behoud door Jezus Christus alleen sluit alles van de mens uit zowel vóór als ná de bekering. Wij zijn in de rechtvaardiging geheel aangewezen op Jezus alleen. We zijn in de heiligmaking niet minder geheel aangewezen op Jezus alleen. Want Hij is ons van God gegeven tot een volkomen verzoening. Christenen zijn mensen die de mond vol hebben over Jezus en Zijn genade. Als in Antiochië discipelen van de Heiland voor het eerst christenen genoemd worden, dan zal dat wel geen scheldwoord geweest zijn, zo-

pastorale notities

AANZIENLIJK AMBT

Die twee woorden staan in het oude bevestigingsformulier voor ouderlingen. Je zou het anders niet zeggen: een aanzienlijk ambt. In de hedendaagse literatuur is de ouderling het mikpunt van spot en ook als hij niet achter zijn rug om uitgelachen wordt, vindt men hem een figuur, die minstens een halve eeuw bij de tijd achterop is. Hij is nergens echt goed in. Hij is geen theoloog, ook al verbeeldt hij zich van wel. Een goed hulpverlener is hij ook al niet, want hij is geen psycholoog. Als hij probleemgevalen benadert, blundert hij, zodat een ander de ravage weer opruimen kan. Hij lijdt aan functie-verlies. Het is dan ook herhaaldelijk voor-

gekomen, dat een kerkeraad vrouwen op het tweetal zette voor ouderling; men is niet begonnen zich af te vragen of een vrouw ouderling kan of mag zijn, nee, de bezinning op bijbelse gegevens kwam naderhand. Men zat ermee, dat geen enkele man meer op de nominatie wilde staan. Dan maar een vrouw; een noodoplossing. Niet overal ging het zo, maar ik ken gemeenten waar de discussie over „de vrouw in het ambt”, uit de nood geboren werd. Ik weet ook van broeders, die verhuisden en toen ze hun attestatie inleverden, werd hun meteen gevraagd, of ze beschikbaar waren als ouderling of diaken.

En wat wordt het als er geen ouderlingen zijn? Ik heb op de televisie Maasbach gezien in heel z'n bedrijf van bidden, dopen, genezen en ik hoorde hem, toen in die uitzending en voor de radio. Wat moet je daar nu van denken, vroeg m'n vrouw die de toestand volgde. Ik heb alleen gezegd: Die man mist ouderlingen.

A. H. Algra, Slidrecht

als meestal wordt aangenomen. Handelingen 11 : 26. Dat lijkt al zeer onwaarschijnlijk. Maar er waren joden die zeiden dat Jezus van Nazareth de Messias was en die daarover de mond vol hadden, omdat hun hart ervan vol was. Er waren andere joden die dat ontkenden. En omdat de eerste groep steeds maar weer zei dat Jezus tóch de Christus was, daarom zal die groep de naam christenen gekregen hebben. Maar die christenen waren mensen die dáárdoor gekenmerkt werden dat zij de naam van Jezus aanriepen. Handelingen 9 : 14; 22 : 16; 1 Corinthiërs 1 : 1, 2; Handelingen 7 : 59. Een christen is iemand die zich zonder Jezus en Zijn werk geen raad weet. Hij schreeuwt in alle nood tot de Heiland der wereld. Christenen zijn mensen die met de nood van hun leven, en allereerst en allermest met de nood van hun schuld voor God een beroep doen op Jezus. De Zaligmaker.

En gereformeerde christenen zijn christenen die bevrijd zijn van alle toeslagreligie. Die uitgeleid zijn uit het diensthuis van Jezus en-nog-iets. Die niet willen weten van Jezus en Maria. Niet van Jezus en de goede werken. Niet van Jezus en de paus. Niet van Jezus en de kerk. Niet van Jezus en de wedergeboorte, al dan niet verondersteld. Want elke toeslagreligie loopt uit op surrogaatreligie. Als je één keer tot het inzicht bent gekomen dat één voor allen is gestorven, 2 Corinthiërs 5 : 14, ben je bevrijd van de extra's. Dan heb je in Christus alles. Zo ging dat bij Paulus. Zo ging dat bij Luther. Zo gaat dat in wezen bij iedereen die tot dat inzicht komt. Want de weg der bekering moge verschillend zijn, het wezen van

de bekering is voor ieder zondaar dezelfde. Dit: dat hij afleert iets bij zich zelf te zoeken en aanleert alles te zoeken en te vinden bij Jezus alleen. We moeten al ons heil zoeken buiten ons zelf bij Jezus de Christus. Ons hart en onze mond moet daarom vol zijn van Hem. Hij alleen. Hij is de enige Heiland (H.C. zondag 11). Hij is de volkómen Zaligmaker (H.C. zondag 12). Zo worden we ook bevrijd van alle activisme, dat het gereformeerde leven steeds weer dreigt te verstoren.

Er is geen diepere vreugde hier op aarde dan de vreugde van de zondaar die gehoord heeft de vrijpraak uit louter genade alleen om Jezus' wil. En onrustig blijft ons hart totdat het rust vindt bij de God en Vader van onze Here Jezus Christus. Onrustig blijft ook elk kerkelijk leven totdat het zo de rust vindt. En daarin ligt dan ook alleen de mogelijkheid van de vereniging tussen de Chr. Gereformeerden en onze kerken. Want zo en zo alleen vinden we ook de juiste verhouding tussen eenheid en verscheidenheid.

Nu is mijn indruk — ik formuleer voorzichtig omdat ik geen totaal overzicht kan hebben — dat er bij de Chr. Gereformeerden meer gehoor is momenteel voor de boodschap van de radicale bevrijding van de schuld dan bij de Vrijgemaakten. Ik denk dat bij ons meer als vanzelfsprekend wordt aanvaard dat er behoud is voor een zondaar zonder de diepe verwondering. De waarheid van het Evangelie is dat God die God is, die goddelozen vrijspreekt. Bij de Chr. Gereformeerden valt wellicht meer nadruk op het „godeloos”. Bij ons meer

op de „vrijpraak”. Maar alleen in de verbinding van beiden is er vrede te vinden.

Ds Velema schrijft „de praktijk heeft tot dusver geleerd dat een groepsmens niet meer terugkeert tot de kerk, maar dat de kerkleden wel door de groep worden aangezogen”. Het is waar. Maar dat hoeft toch niet met zich te brengen dat we dan meteen ons zelf gaan beschuldigen. Dat is wel gewoonte. Maar ik doe daaraan toch maar niet mee. Ds Velema in „Koers” ook niet. Want het is de vraag of dat wat men vindt in „de groep” niet al te zeer de godsdienstige mens in het geveel komt. Het Evangelie is niet de vervulling van ons diepste verlangen, maar gaat daar vierkant tegen in. Ds Velema stelt terecht dat wetticisme en libertinisme een gemeenschappelijke wortel hebben. Het is de gemeenschappelijkheid van het niet willen aanvaarden dat God alleen ons redden kan.

Ik vermoed dat ons levensgevoel te makkelijk is en het levensgevoel van onze Chr. Gereformeerde broeders en zusters vaak te moeilijk is. Maar makkelijk en moeilijk zijn begrippen die wegvallen als we staan voor Gods rechterstoel. Daarvoor worden we geplaatst in het Evangelie. Dan hebben we op duizend vragen niets te antwoorden. Dan leren we het af aan te komen met onze ervaringen en bevindingen. Met ons gevoelig zijn voor religieuze aandoeningen. Dan leren we vooral af daarop te drijven. Daarin gerust te zijn. Dan leren we óók alle activisme af.

Daar houdt de overgang van de kerk naar de groep ook op en wordt niet meer gevoed vanuit de kerk.

★ ★ ★

Misschien kan ik wat ik bedoel het beste nog aangeven door een voorbeeld. Toen de vader van Prof. Versteeg eens een ministerspost kreeg aangeboden (onderwijs en toen nog dat wat nu onder CRM valt), weigerde hij omdat hij meende met zijn geweten in conflict te komen als hij moest instemmen met subsidies voor alle mogelijke zaken, die hij eigenlijk veroordeelde. Dat levensgevoel tref je bij ons minder aan dan bij de Chr. Gereformeerden. Ik ben het nooit vergeten. Want Prof. Versteeg Senior had volkomen gelijk. Het maakte niet veel indruk toen op de massa. Maar het was stijl. De stijl van de vreemdeling op aarde. Zijn wij dát nog? Willen we dát nog zijn? Daarover tot slot de volgende keer.

21 mei 1980

O. Mooiweer / Enschede

Het gebed in de kerkeraadskamer

We kunnen in dit opzicht tweeërlei gebed onderscheiden. Er is het konsistoriegebed vlak voor en na de eredienst en het gebed, dat plaats vindt aan het begin van een normale kerkeraadsvergadering.

Wat dat eerste gebed betreft, kunnen met name de predikanten constateren, dat het op vele plaatsen niet meer onderhouden wordt. Waarom heeft men het afgeschaft? Waarschijnlijk vanwege het feit, dat men mag veronderstellen, dat ieder thuis een zegen vraagt over de kerkdienst. En verder zal als motief gelden, dat de dienaar van het Woord in de samenkomsten van Gods volk ook funktioneert als dienaar van de gebeden. Zodoende is men waarschijnlijk met het nalaten van het zgn. stil gebed in de kerk gekomen tot de opheffing van het konsistoriegebed. Het laatst, maar niet het minst zal worden aangevoerd, dat de oorsprong van het genoemde gebed eigenlijk niet te achterhalen is.

Dr H. Bouwman schrijft: „Zeer waarschijnlijk is dit gebed ontstaan in den aanvang der „Afscheiding”, toen de geloovigen door een groote verdrukking werden gekweld, bijna nooit zeker waren, dat hunne vergaderingen niet door militairen of door een politiemacht zouden worden verstoord, en daarom de kerkeraad en de predikant, vóór zij den dienst aanvingen, behoefte gevoelden om zich eerst in den gebede te vereenigen.” („Gereformeerd Kerkrecht” - Tweede Deel - Tweede onveranderde druk - Kampen - 1970 - pag. 98).

Dr Bouwman pleit dan voorts voor een zinvolle voortzetting van het konsistoriegebed. De zinsnede: „Geef, dat de diensten ongestoord mogen verlopen” zal nog wel herinneren aan de eventuele ontstaans-tijd. Men kan zich afvragen of het enige betekenis heeft een dergelijke zinsnede stereotiep te reproduceren. We hebben nu toch de bescherming van de wettige overheid, zodat verstoring van de kerkdiensten bij voorbaat wordt geweerd. Zijn we daar overigens wel echt dankbaar voor, dat wij elke zondag nog tweemaal kunnen vergaderen als gemeente van Christus? Denken wij wel genoeg aan de broederschap in nood in deze wereld, die lijdt aan een overheid vol atheïstische agressie? Wij menen, dat het gebed vooraf in de kerkeraadskamer zich moet spitsen op de dienst van het Woord. Dr Bouwman geeft terecht aan, dat de dienstdoende ouderling zich niet moet gaan uitputten in een gebed voor de nood van de christenheid en ook niet moet gaan vertol-

ken alles wat zijn hart beweegt. „Hij heeft namens den kerkeraad het aangezicht des Heeren te zoeken, opdat het Gode behage den dienaar des Woords te sterken tot den arbeid, waartoe deze in het midden der gemeente geroepen wordt” (Bouwman, a.w. p. 98).

Die dominee heeft het nodig, dat er voor hem gebeden wordt. Wij denken vaak teveel in de richting van „vakwerk”. Als een predikant immers ettelijke jaren in het kerkelijk leven meeloopt, krijgt hij een bepaalde bedrevenheid in de uitoefening van zijn ambt. Jamaar, het beklimmen van een kansel en het verkeren op een kansel zijn geen routinegebaren. Altijd blijft er die spanning om het Woord zó te brengen, dat het overkomt. Daarom heeft de voorganger zich als het goed is terdege op de dienst voorbereid. Maar daartoe heeft hij dan ook voluit de verlichting met de Heilige Geest nodig!

Wij moeten af — ook in kerkeraadskringen — van een bepaald vanzelfsprekendheidsgeloof betreffende de ambtsdienst van de predikant. Elke dienst is voor hem een gave en een opdracht! De kerkeraad mag hem daarbij steunen. Daarom dient in het konsistoriegebed de vraag of God de pastor wil beïnvloeden en leiden door Zijn Heilige Geest centraal te staan. En zo is er ook het gebed voor de gemeente, die zich in het kerkgebouw verzameld heeft. Het hart van de kerkganger moet opengaan. Dat kan alleen door de energieke werkzaamheid van de Heilige Geest. En we tasten dan niet in het luchtledige. Want de HERE heeft te kennen gegeven, dat de Heilige Geest het geloof werkt en versterkt door de verkondiging van het heilig evangelie. Daarop mogen wij een dringend appél doen.

Wat het gebed na afloop van de kerkdienst in de konsistoriekamer aangaat is het uiteraard niet de bedoeling, dat de ouderling van dienst nog weer eens dunnetjes gaat overdoen wat de dominee in de eredienst al gedaan heeft. Het heeft geen zin om dan weer te denken aan zieken en eenzamen, aan zending en evangelisatie etc. Men vraag eenvoudig om een zegen over het verkondigde Woord, zodat de gemeente ook metterdaad mag gaan in het spoor van het evangelie zoals het via de prediking geweest is. Want die gemeente is niet klaar wanneer ze de drempel van het kerkgebouw overgaat en het leven weer ingaat. Nee, dan begint het pas! Vooral mag niet achterwege blijven het uiten van intense dank-

baarheid voor het feit, dat de HERE zijn dienstknecht gesterkt heeft om de dienst te leiden en tot een goed einde te brengen. En verder is daar de korte bede om wijsheid en geduld bij het vervullen van de ambtelijke taak voor alle kerkeraadsleden in de nieuw begonnen week.

Niet voor niets heeft Kohlbrugge erop gewezen, dat de Heilige Geest in zijn verkiezend werk juist de weg met de enkele zielen, één voor één gaat. De Christusprediking mag niet alleen in het massale blijven uitgaan tot de schare, die onder de kansel zit. Zij zal ook in het pastorale gesprek moeten worden uitgedragen naar de partikuliere mens toe! In het gebed na afloop van de dienst hebben lof en kritiek ten aanzien van de predikant geen plaats. Een bemoedigend schouderklopje is vriendelijk bedoeld en kan de voorganger op zijn tijd verwikelen, maar daarvoor mag men het gebed niet misbruiken. Uiteraard hoort ook de kritiek op de preek in het gebed na de dienst niet thuis. Die kritiek zal men persoonlijk in een gesprek aan de dominee moeten adresseren en als het een ernstige zaak blijkt te zijn in de kerkeraadsvergadering te berde moeten brengen. Er bestaan geen formulieren voor het konsistoriegebed. Ieder doet het op zijn eigen manier! Als het maar kort en krachtig is! Het kortste gebed van een ouderling moet geweest zijn: „Here, zegen deze spijze, Amen.” Of het opzet was of berustte op een vergissing, vermeldt de historie niet. Maar dat het kort en krachtig was kan niemand ontkennen en eigenlijk moet iedereen toegeven, dat hier de kern werd geraakt. Men hoeft niet steeds te zoeken naar nieuwe formuleringen, hoewel een bepaalde voorbereiding geen kwaad kan. Zo zal het konsistoriegebed iets kunnen betekenen voor hem, die de boodschap van zijn Zender heeft / had te vertolken, maar ook de funktie krijgen van samenbinding van alle kerkeraadsleden!

Wat het kerkeraadsgebed betreft zoals het aan het begin en aan het eind van een vergadering wordt uitgesproken willen we 't volgende opmerken: Ook hierin zij men sober en beperke men zich tot de werkelijke zaken, die in een dergelijke vergadering aan de orde komen. Er kunnen uiteraard ingrijpende gebeurtenissen plaatsvinden, die direct aandacht krijgen in het gebed. Dit geldt zowel gebeurtenissen van kerkelijke als van internationale aard. De oude formuliergebeden, te gebruiken bij de opening en de sluiting van de vergaderingen, zijn verkort en in een moderne versie te vinden in het „Gereformeerd Kerkboek”, een uitgave van de (vrijgemaakt) gereformeerde kerken in Nederland volgens opdracht van de generale synode te Kampen, 1975. Wij achten dit een treffende weer-

vervolg op pagina 188

D. W. L. Milo / Dalmally

Sint Kilda - religieuze ontwikkeling

Hoe moeten we ons het religieuze leven voorstellen van een kolonie, in absoluut isolement op een rots-eilandje in de Atlantische Oceaan? Het laat zich horen dat een volk, zo zeer afhankelijk van het spel der elementen, diep religieus kan zijn: hetzij gelovend in de Christus der Schriften — hetzij bijgelovig of heidens. Laten we een stuk geschiedenis mogen schetsen en u enkele voorzichtige conclusies voorleggen. Daarmee besluiten we de reeks over Sint Kilda.

Aangenomen wordt dat Ierse monniken, die in de zesde eeuw zelfs IJsland bezochten (Columba kwam in 563 naar Iona) op doorreis zeker op Sint Kilda zijn geweest; mogelijk zelfs de kern van een eerste christengemeente vormden. Dat was lang voor het Schotse mainland werd gekerstend. Deze kerstening liet overal een sterk residu van heidendom bestaan, dat in het nieuwe geloof werd opgesmolten. Dit gemengde geloof nu heeft een grote rol gespeeld in het leven van de Kildans, die eeuwenlang zeer ongeregeld door geestelijken zijn bezocht.

Martin Martin, huisonderwijzer van de MacLeods van Skye, bezocht Sint Kilda in 1697 en rapporteerde: „dit volk is geleid door regels van rede en christendom — maar met tal van onuitroeibare misverstanden”. In datzelfde jaar bracht ook ds Campbell van Harris een bezoek aan het eiland en bevestigde eventjes vijftien huwelijken. Waaruit u kunt zien dat doop en huwelijk maar moesten wachten tot ooit een geestelijke het eiland aandeed. Over avondmaalsviering is pas veel later gesproken.

„Bij dit grootse feest”, zegt Martin, „was veel vrolijkheid: dans en bagpipe-muziek. Ze waren het vrolijkste volk ter wereld: wisten nog niets van de zeven doodzonden, waren dol op zang, vertelkunst en volksspelen”. Deze opmerking is het onthouden waard. De inwoners van Sint Kilda onderscheidden zich 230 jaar voor de evacuatie nog in niets van de andere Schotten.

Het bezoek van ds Campbell, dat dit feest veroorzaakte, was waarschijnlijk het eerste officiële bezoek in opdracht van de Church of Scotland, zeggen de schrijvers. Het gekerstende, roomse, eiland was hiermee, zonder dat er één woord over viel, protestant geworden. U kunt dit vergelijken met de Noordwest-Veluwe, die in 1592 van de ene week op de andere protestant werd, ingevolge een besluit van het Hof van Gelre. En wanneer

enkele eeuwen later moest worden vastgesteld dat op Sint Kilda geen zang, geen dans, geen vertelkunst, geen volksspelen en geen bagpipe waren overgebleven, dan zijn de harde omstandigheden dezelfde gebleven — maar we moeten wel aan wijzigingen in het religieuze leven gaan denken.

—o—

In 1705 werd ds Alexander Buchan als eerste vaste predikant naar Sint Kilda gestuurd. Die wond er geen doekjes om: zijn doel was de heidense en roomse gebruiken, die er maar al te veel waren, uit te roeien. Dat klinkt wel hard; Paulus zou waarschijnlijk meer tact, geduld en liefde hebben getoond. Maar ds Buchan bedoelde het goed met zijn kudde: hij bouwde een pastorie, gaf de kinderen voor het eerst godsdienstonderwijs en vormde met liefdadigheidsgelden een bibliotheek. Zijn vrouw leerde de eilandsvrouwen breien.

Buchan stierf in 1730. Achteraf is van hem gezegd: hij was de eerste van een lange reeks mannen, die probeerden de eilandbewoners tot het niveau van denkende wezens te verheffen (Wilson, 1841). D moraliteit, zegt een ander in 1758, was er hoger dan in meer ontwikkelde groepen.

Maar weinig predikanten of kandidaten waren als Buchan bereid, er lang te blijven; de meesten zorgden zo snel mogelijk weer weg te komen. Die er wel bleven deden dat mogelijk, omdat ze zonder weerstand te ontmoeten hun eigen opvattingen en hobbies konden uitdragen. En inderdaad hebben sommigen de weinige initiatieven verstikt, de bevolking bevoogd. De Kildans spraken namelijk nooit tegen; de geestelijke kon immers over goed en kwaad beschikken, de medicijnman had eeuwig wel en wee in de hand.

Tussen 1730 en 1822 bleef het geestelijk welzijn in handen van occasionele predikanten en kandidaten, die in de zomermaanden de verre reis konden maken. Een tijd lang schijnt een boer van de buiten-Hebriden van tijd tot tijd huwelijken te hebben bevestigd en preeklezingen verzorgd; na zijn dood werd dit werk door vier van zijn nakomelingen voortgezet. Maar dit betekent in elk geval, dat het eiland vrijwel een eeuw verwaarloosd is.

Pas in 1822 kreeg Sint Kilda weer serieuze aandacht. Ds John Macdonald, gestuurd dit maal niet door de kerk maar door de Stichting tot ontwikkeling van de christelijke kennis, bracht tussen 1822 en 1830 gedurende vier zomers een bezoek van maximaal twee weken. Toen de Stichting hem daartoe uitnodigde schreef zij: „de noden van de Kildans moeten tot u zijn doorgedrongen, alsof u ze hoorde roepen: kom over en help ons”. Ds Macdonald was niet de eerste, wel de beste; hij werd later de apostel van het Noorden genoemd, heeft heel Schotland bereisd en vurig bepreekt.

Toen hij op Sint Kilda aankwam vroeg hij meteen de mensen om met hem een gebedssamenkomst te houden. Dat deden ze graag, schrijft hij, en lieten het werk er voor liggen. Al gauw werd hij op de handen gedragen, had beste contacten. Zijn eerste bezoek was kort maar krachtig:

Vervolg van pagina 187

HET GEBED IN DE KERKERAADSKAMER

gave van de inzet van de kerkeraadsvergadering. We hebben de HERE te smeken of Hij ons als zondige mensen wil gebruiken voor Zijn dienst. Het gaat om de eer van zijn Naam, de opbouw van zijn gemeente en de doorbraak van zijn Koninkrijk. Al onze overwegingen moeten getoetst worden aan de norm van Gods heilig Woord. De besluitvorming dient ook te zijn tot vrede van ons eigen hart. Daarom vragen wij onze God of Hij ons tevens de nodige zelfbeheersing wil geven in ons spreken. De verhoudingen dreigen geschaad te worden door een te emotionele ontlading van gevoelens. Zelfbeheersing behoort naar Galaten 5 tot de vrucht van de Geest. We zullen respect moeten hebben voor elkaars me-

ning. Ons inzicht heeft niet het eerste en het laatste woord. We zullen naar de anderen hebben te luisteren. En via het gebed stellen wij ons open voor God en voor elkaar. Zo alleen kan er sprake zijn van een vruchtbaar samenzijn. We zitten er immers niet om onszelf te laten horen, maar om samen de Here Christus en zijn gemeente te dienen.

Men mag het gebed niet aanwenden om een ander in zijn straatje te laten lopen. Het wekt terecht diepe ergernis als men probeert God voor zijn karretje te spannen. In dat verband kwamen we verschillende jaren geleden in de pers eens een sterk verhaal tegen. Maar ds M. Groenenberg, de bekende Herv. em. pred., staat er blijkbaar voor in, dat het echt gebeurd is. Hij vertelde eens in een artikel onder de titel: „TIRANNIEK BIDDEN” het volgende:

„Een verhaal over een midden-orthodoxe dominee. Het was bekend,

dat zijn kerkeraadsvergaderingen maar zeer kort duurden en dat alle besluiten met algemene stemmen werden genomen. Wat was het geheim? Het gebed! Maar er zijn meer kerkeraadsleden en predikanten, die al vóór de vergadering bidden, vooral als ze er tegen opzien, maar de vergadering wordt er niet korter van en de eenstemmigheid is ver te zoeken. Hoe deed deze dominee dat toch?

Vóór de vergadering ontving hij ieder kerkeraadslid apart op zijn studeerkamer. Hij nam de agenda door en wanneer bleek, dat hij bij een bepaald lid tegenstand ontmoette, zei hij: Laten we nu samen bidden! Na afloop vroeg hij dan hoe dat kerkeraadslid nu dacht en bleek hij nog steeds verkeerd te denken, dan zei hij: We zullen nog eens bidden. Dat ging zo door tot iemand op de knieën was gebeden of, met andere woorden, tegen de vlakte. Dit was doodgewoon vrome tirannie.”

Na dit bijna ongelooflijke verhaal, vervolgt ds Groenenberg dan: „Misschien moesten we wat minder bidden als agendapunt, maar meer zo eens tijdens de vergadering als we samen op iets stuiten, dat ons zeer ter harte moet gaan. Of als we samen echt in de knoop zitten. Of als er op de vergadering een geestelijke milieu-vervuiling is ingetreden. Dan moet er „geestelijk” worden gebeden en niet in de trant dat God toch vooral moet gaan doen wat de bidder op de vergadering zo sterk heeft verdedigd. God laat zich gelukkig niet manipuleren, maar zo wordt het gebed toch weer tirannie.”

De teneur van dit verhaal heeft ons allemaal wat te zeggen. Wij bidden teveel verkeerd en te weinig echt geestelijk! Wij moeten de tirannie uit ons eigen hart laten verdrijven door de kracht van de Heilige Geest! Hij preparere ons op het gebed ook als we daartoe in de kerkeraadskamer worden geroepen!

hoewel men slechts in een schuur kon samenkomen, preekte ds Macdonald in 11 dagen dertien keren. Hij trof een aandachtig gehoor, dat hem slechts onder tranen liet vertrekken, na zijn belofte van terug te zullen komen. Denkt u ook weer aan Paulus?

Ook ds Macdonald schreef, dat hij een bevolking aantrof van hoge moraliteit, waar misdaad onbekend was. Maar hij was pijnlijk getroffen door de staat van christendom op dit eiland. Vloeken was normaal, zowel bij eigen ziel, bij Maria, bij het Boek, ja, bij de heilige Naam. Hij moest smartelijk constateren, dat van de hele bevolking eigenlijk niemand gelovig kon worden genoemd: niemand die onder invloed van de Waarheid was gekomen en daarvan in woord en daad deed blijken.

Tijdens de volgende jaren waren er wel enkele bekeringen. Ds Macdonald legde daarbij de basis voor een „sterk georganiseerde, strikt uitgeoefende puriteinse en vaak harde religie”, zegt de schrijver Tom Steel. Maar hij slaagde er in, een geheel onbekende religieuze bezieling te ontwikkelen. Zelf was hij daar allerminst tevreden mee: „Laat ik niet wanhopen, al zie ik geen directe tekenen van bekering”, schreef hij; „het zaad kan ongezien uitwerken — laat ik in hope zaaien”.

—o—

De kruistochten van ds Macdonald waren dus maar vier. Toch brachten ze een volledige omkeer van het eiland te weeg. De voorliefde voor vreugde, zang en volksdans, verdween. De levensstijl, voorheen bepaald door weer en getij, werd nu door de kerkgang gestempeld. En als dit een succes voor de apostel van het Noorden mag worden genoemd — dan wordt dat niet toegeschreven aan zijn overgedragen geloof, maar aan het karakter van de Kildans!

Want wat ds Macdonald preekte appeleerde geheel aan hun bijgelovige aard: de vrees voor het Numineuze, voor de Onbekende God. De God die veel, zo niet alles van ons eist, ging heersen over hun geest. Wat diep in hun onderbewustzijn leefde werd door de sterke persoonlijkheid van de zendeling ontwikkeld: ze moesten nog meer ontberen, nog meer opgeven, wilden ze althans in de toekomst vrede en veiligheid verwerven. Uit niets blijkt, dat ze vrede met God door Christus verkregen.

Macdonald had gelden voor een kerkgebouw bij elkaar gekregen. Ook bewoog hij de Stichting een blijvende predikant naar Sint Kilda te zenden. Dat was ds Neil Mackenzie, die van 1829 tot 1844 predikant en schoolmeester was; een praktisch man, maar geen geestelijke weldaad. Hij begon met het toezicht op de bouw van het kerkje en een pastorie, leerde zijn kudde de landbouwgronden meer rationeel te gebruiken en ze met muren te beschermen tegen vee en watervloed. Ook preekte hij, gaf godsdienstlessen aan de kinderen en bracht een merkbare verbetering van de levensstandaard.

Het kerkgebouw kreeg vier Gothisch aandoende ramen en een deur, een aarden vloer (net als thuis) en twee kandelaren, di in de winteravonden

zowel voor licht als warmte moesten zorgen. Geen altaar of tafel, geen kruis, geen banken. Trouwens de bevolking leefde zelf nog in hutten met plaggadak.

Dan bracht ds Mackenzie zijn mensen het eerste begrip voor hygiëne bij. Hij leerde hen bijvoorbeeld van een tafel-met-poten eten, om althans fysiek hoger te staan dan de huisdieren. Een bezoeker liet een som geld achter: voor de eerste, die een stenen huis zou bouwen. En inderdaad is, kort na zijn vertrek, een 25 tal stenen huisjes gebouwd, die thans, geres-taureerd door Monumentenzorg, een attractie vormen. In al deze arbeid kon zijn vrouw niets bijdragen; ze was een meisje uit Glasgow, sprak geen woord Gaelic en beperkte zich tot het baren van een zestal kinderen: met gewassen handjes en toeten, zegt de geschiedenis, en blote voetjes.

Over zijn geestelijke invloed is weinig goeds bekend. De Kildans waren van hem afhankelijk; hij moest hun boodschappen in het Engels vertalen en verzenden, ook de bezoekers te woord staan. Zij ondergingen zijn preken geduldig, twee op een Zondag en vijf in de week en niemand boven de twee jaar kon zonder reden wegblijven. Zelf zegt ds Mackenzie, dat vele Kildans religieus bewust leefden, daarin zelfs toenamen. Ook dat ze overgegeven kerkgangers waren. Hoe zeer ook afhankelijk van het weer en de korte zomer, ze lieten hun werk in de steek als het kerktijd was. Zelfs lieten ze eenmaal een schip, met een half jaar voorraad aan boord, van Zaterdagavond tot Maandagmorgen in de baai liggen — hoewel ze kort te voren met levensgevaar in een open sloep naar het eiland Uist waren geroeid om een voorschot te halen!

Een ding staat wel vast. Toen hij in 1844 vertrok was alle oorspronkelijke cultuur voor goed dood, schrijft Wilson. De geestelijke liederen (dat waren dan de psalmen, op een afgrijselijke manier uitgebukt zoals dat vandaag nog op het eiland Barra gebeurt) hadden, als thema van de dag, alle andere zang doodgedrukt. Ierse wijzen waren nu onbekend. Volksdansen, zelfs bij bruiloften, was een frivole zaak geworden, niet toegestaan. De Afscheiding van 1843, die onder ds John Mackay in 1866 stilzwijgend op Sint Kilda werd geënt, bracht nog verdere wereldmijding. Er kwamen drie kerkdiensten per zondag; gesprekken waren op die dag niet meer toegestaan, alleen bijbelcitaten. „Ze leken niet op een volk, dat een goede tijding heeft gekregen — eerder op een troep verdoemden, die door Satan naar een bodemloze put werden geleid”, zegt een schrijver.

Geen wonder dat ds Mackay veel critiek van het mainland kreeg, van mensen die met ontzetting de rariteit hadden gezien. „Toch”, zegt een hunner eerlijk, „zijn de Kildans geregeld gecritiseerd om hun religie, zelden geprezen om hun levenspraktijk”.

Latere predikanten, kandidaten en schoolmeesters hebben deze toestand uiteraard niet meer kunnen corrigeren. De zware druk van een ijzeren godsdienstigheid verpletterde elke christelijke levensblijheid. Want godsdienstigheid is de grootste vijand van het christendom. En toen de eilanders in 1830 evacueerden, lieten ze naar Schots gebruik de Bijbel achter. De jonge generatie kocht geen nieuwe. Die had het wel gezien...

M. van der Galiën / Doesburg

Een nieuw boek over de apocalypse

In oktober 1979 verscheen bij W. Gaade b.v. te Amerongen van de hand van de Utrechtse hoogleraar dr Gilles Quispel een boek onder de titel „Het geheime boek der Openbaring” (ISBN 9060179285). Het telt 192 pagina's, bevat meer dan 400 illustraties in vierkleuren-druk en in zwart-wit en kost f 90,-. Men zou bijna in de verleiding komen het verschijnen van dit boek

te begroeten met de wanhopige ver-zuchting van een oudtestamentische wijze: „Er komt geen eind aan het schrijven van veel boeken...” (Pred. 12, 12; vert. Van der Ploeg). En veel boeken zijn er in de loop der eeuwen geschreven over de Openbaring van Johannes. Een Duits nieuwtestamenticus kwam enkele jaren geleden voor de periode 1700-1974 tot meer dan 1500 titels! Wat moeten we dan met al-wéer een boek over de Apocalypse? Toch is in de pers van het ver-schijnen van dit boek nogal wat ophef gemaakt. Het is dan ook in meer dan een opzicht een bijzon-der boek.

De vormgeving en de uitvoering zijn eenvoudig schitterend. De gra-ficus Emil Bühner bracht meer dan 400 illustraties bijeen, voornamel-ijk van schilderijen, tekeningen, etsen en houtsneden van kunstenaars, die sedert het begin der mid-deleeuwen de visioenen van Jo-

hannes opnieuw hebben beleefd en doorleefd, een rijke collectie waar-op men niet spoedig uitgekeken raakt. En waarom zouden wij ons niet eens aan die bron laven, aan het werk van mensen, die door hun artistieke mogelijkheid een fij-ner afgestelde antenne voor het beeldend spreken van de Apocalyp-se hadden dan wij?

En dat alles is gedrukt op een luxe, zware papier-soort en gebonden in een stevige band met een prachtige stofomslag. Aan alles is te merken met hoeveel minutieuze zorg deze uitgave is samengesteld. Mij is slechts een onbetekenend aantal drukfouten opgevallen. Op blz. 20 staat bijvoorbeeld 'aiân' in plaats van 'aion'. Een ander schoonheids-foutje is, dat op dezelfde bladzijde als jaar van verschijnen van Franz Boll's „Aus der Offenbarung Jo-hannis” 1914 wordt opgegeven, ter-wijl de literatuurlijst op blz. 189 het jaar 1967 noemt. Dan had wel even vermeld mogen worden, dat beide

jaartallen juist zijn: het desbetref-fende werk is inderdaad in 1914 verschenen, maar in 1967 onge-wijzigd herdrukt. Merkwaardig ge-nough is het eveneens op blz. 20 ge-noemde fundamentele werk van Scholem over de joodse mystiek niet in de literatuurlijst opgenomen, hoewel daarin toch wel andere pu-blicaties genoemd worden, die niet specifiek op de Openbaring betrek-king hebben. Van de commenta-ren op het laatste bijbelboek missen we in deze lijst eigenlijk die van Lohse en van Wikenhauser, die toch wel als representatief voor de stand van het onderzoek in resp. het lu-theraanse en het rooms-katholieke kamp worden beschouwd. Maar dat zijn allemaal slechts punten van ondergeschikt belang.

De tekst van het boek is van de hand van dr Gilles Quispel, hoog-leraar in de geschiedenis van de vroege kerk te Utrecht. In een in-leidend hoofdstukje zet hij uiteen,

dat er twee sleutels zijn voor het begrijpen van de Apocalypse. De eerste ligt in het joodse christendom. De auteur van de Openbaring was een joods christen, een profeet in de oudchristelijke betekenis van het woord. De tweede sleutel is dan een van oorsprong heidens volksverhaal, dat echter door joden en joodse christenen werd doorverteld, nl. dat keizer Nero geen zelfmoord had gepleegd in het jaar 68, maar naar de Parthen ten oosten van de Eufraat was gevlucht en vandaar zou terugkeren aan het hoofd der Parthische troepen om het gehate Rome ten val te brengen. De uiteindelijke overwinning, ook van de verderfelijke Nero, zou echter aan (de God van) Israël zijn.

In het hoofdstuk „De man en zijn tijd” lezen we, dat de auteur van de Apocalypse niet de apostel Johannes was, die reeds lang voordat dit boek werd geschreven tegelijk met zijn broer Jacobus om het leven gekomen heet te zijn, maar een uit Jeruzalem afkomstige profeet, die naar Efeze was gekomen, onder de regering van keizer Domitianus om het geloof naar het eiland Patmos was verbannen en daar zijn visioenen had gekregen. We lezen tal van bijzonderheden over de drie steden, die in het leven en de gedachten van de schrijver een grote rol hebben gespeeld: Jeruzalem, Efeze en Rome.

Het volgende hoofdstuk is gewijd aan „Nieuw licht op de Openbaring”. We horen iets over het begrip „apocalyptiek” in joodse en christelijke kringen, geïnspireerd door de profetieën van Ezechiël. Franz Boll toonde, hoe astrologische symboliek in die tijd denken en spreken van de mensen in de hellenistische wereld bepaalde. De joodse geleerde Gershom Scholem opende de ogen voor de joodse mystiek, die een veel ruimere en diepere invloedssfeer gehad blijkt te hebben dan men vroeger dacht. Deze drie factoren (apocalyptiek, astrologie en mystiek) krijgen in dit hoofdstuk de aandacht. Maar nog veel meer bronnen van „nieuw licht” heeft Quispel op de Openbaring laten schijnen, zoals op talrijke plaatsen in het boek blijkt. Na de laatste wereldoorlog vroegen Hans Joachim Schoeps en Jean Daniélou aandacht voor het joodse christendom, waarvan men voordien zelfs het bestaan ontkend had. Zij kwamen tot de conclusie, dat er een joodse vorm van christendom niet alleen heeft bestaan, maar zelfs uiterst belangrijk is geweest. „Tot ongeveer 150 ging de waarheid in het joods gekleed”, schreef Quispel eens. Deze ontdekking kreeg een nieuwe dimensie, toen in 1945 bij Nag’Hammâdi in Egypte zo’n 50 Koptische geschriften werden ontdekt, die weliswaar voor het merendeel gnostisch van aard zijn, maar op verschillende punten joods-christelijke gedachten blijken te bevatten. Het Evangelie van Thomas, een van deze geschriften, waarin 114 spreken staan die aan Jezus

worden toegeschreven, is volgens Quispel niet gnostisch, maar bevat een traditie van woorden van Jezus, die onafhankelijk is van de kerkelijke traditie in de canonieke evangeliën en teruggaat op de oergemeente van Jeruzalem. En dan is er nog de hernieuwde belangstelling voor de hellenistische cultuur van de eerste eeuwen van onze jaartelling. De schrijvers van de nieuwtestamentische geschriften leefden in een hellenistische wereld en daarom is het onderzoek van taal en cultuur van die wereld zo belangrijk om de betekenis en de achtergrond van bepaalde termen, begrippen en gedachten te achterhalen. Dit onderzoek is in Nederland vooral op initiatief van wijlen prof. Van Unnik op gang gebracht en geschiedde in Utrecht onder leiding van prof. Vermaseren, die kort geleden door prof. Van den Broek is opgevolgd. Quispel heeft trouwens zelf aan de universiteit van Leuven een aantal jaren colleges in het hellenisme gegeven. En al deze achtergronden spelen mee bij Quispel’s verklaring van het laatste bijbelboek.

Na een „Samenvatting” van wat in de Openbaring allemaal wordt verteld, is op de bladzijden 34-119 links de volledige tekst van Openbaring afgedrukt (helaas in de berucht-lelijke zg. Nieuwe Vertaling van het N.B.G.) met rechts in de marge en op de tegenoverliggende bladzijde Quispel’s verklaring van alle daarvoor in aanmerking komende woorden, uitdrukkingen en

passages. Op blz. 120 formuleert Quispel vier conclusies, die in het kort hierop neerkomen:

a. Johannes gelooft vast in de spoedige wederkomst van Christus om in Jeruzalem zijn koninkrijk te vestigen. „Dat is niet een kerk maar een staat, waarin de verloren eenheid van het volk Israël is hersteld.”

b. „Johannes gelooft ook aan de wederkomst van Nero, het beest, 666.”

c. „Johannes zegt voortdurend hetzelfde” (recapitulatie-theorie). Zijn visioenen beschrijven steeds weer dezelfde gebeurtenissen: „de komende eindstrijd der wereld-machten, de laatste aanval op Israël, de uiteindelijke overwinning van de Messias.”

d. In weerwil van zijn eigen gespletenheid aanschouwt Johannes toch een zg. verenigend symbool, de Vrouwe die een kind baart en wijst daarmee op de integratie van het onbewuste zielenleven.

In het hoofdstuk „De betekenis van de Apocalypse” laat Quispel in kort bestek zien, tot welke moeilijkheden dit bijbelboek in de loop der eeuwen aanleiding heeft gegeven en dus tot welke totaal verschillende interpretaties. De oosterse kerk verwierp de concrete eschatologie van de Apocalypse en nam het boek niet in de canon op. De westerse kerk aanvaardde het boek en legde het met grote argeloosheid uit zoals het geschreven was: chiliasme was toen nog orthodox. Maar

kort na Constantijn de Grote veranderde dat. Een zekere Tyconius kwam met een geestelijke uitlag: het zou in de Apocalypse niet gaan om de eindstrijd tussen Israël en Rome, maar om de eeuwige strijd tussen de agressieve, goddeloze wereld en de weerloze kerk. Het duizendjarige rijk was al begonnen met de komst van Christus, het bestond al in de kerk en was ook de kerk. Deze „uitleg”, door Augustinus later overgenomen, heeft tot in onze dagen de orthodoxie beheerst.

De paragraaf over „De wetenschappelijke benadering” (blz. 122-123) heeft mij nogal teleurgesteld. Quispel schetst vooral enkele kolossale geleerde miskleunen, maar er zijn over de geschiedenis van de exegese van de Openbaring toch wel wat meer en wat positievere dingen te vermelden, dacht ik.

Via en schets van de esoterische benadering van het laatste bijbelboek door de anthroposoof Rudolf Steiner komt Quispel terecht bij de psychologische benadering door zijn vereerde leermeester Carl Gustav Jung in diens boek „Antwoord auf Hiob” uit 1952: „Johannes’ visioenen zijn opgeweld uit de onpeilbare diepten waar de oerbeelden leven als waren zij diepzevisen.”

Volgens Jung is de geboorte van het kind uit de Vrouwe (hoofdstuk 12 een voorspel op de nederdaling van de hemelse bruid Jeruzalem (hoofdstuk 21). Jeruzalem is Sophia (Wijsheid). De Vrouwe is ook Sophia, de wereldziel. Zij voegt het

door P. C. van Wijk - Zaltbommel

Saul (2)

Saul gaat zijn eigen weg. Dat kan zo niet doorgaan en dus komt Samuël tot hem met de boodschap 'De HERE heeft het koningschap heden van u afgenomen ...' (1 Sam. 15 : 28). Omdat Saul God verworpt, verworpt God hem. Aan het begin van zijn optreden is het de Geest van God die Saul leidt maar nu wijkt die Geest steeds meer van hem, met als gevolg dat er een boze geest voor in de plaats komt. Saul is geen dienst-knecht meer van de Heer, maar een prooi van de satan. Wel laat God David naar Saul gaan om voor hem te spelen. 'Telkens als die geest Gods over Saul kwam, nam David de citer en speelde; dat schonk Saul verlichting, hij voelde zich beter en de boze geest week van hem' (1 Sam. 16 : 23). Het eind van het leven van Saul is benauwend. De felle strijd met de

Filistijnen brengt een totale nederlaag voor Israël. De vijand dringt steeds meer op, men wil Saul zelf hebben, hem — en zó God — vernederen. De zonen van Saul zijn al gesneuveld, op de berg Gilboa wordt het eenzaam om Saul heen. Om te voorkomen dat hij in handen van zijn vijanden zal vallen, laat Saul zich in zijn eigen zwaard vallen (1 Sam. 31 : 4).

—o—

Een roemloos einde voor Saul, de man die eens door Samuël werd gezalfd.

Zijn lijk wordt door de Filistijnen verminkt, maar als de inwoners van Jabes horen wat er is gebeurd, halen ze de lichamen van Saul en zijn zonen en begraven die in Jabes. Zó eren ze hun koning, die eens door God werd geroepen. En als David hoort wat er is gebeurd zingt hij een klaaglied: 'Het sieraad, o Israël, op uw hoogten ligt het verslagen. Hoe zijn de helden gevallen ...' (2 Sam. 1 : 17 e.v.).

—o—

Een roemloos einde.

Duisternis rond Gilboa.

Maar toch óók licht.

Want God gaat verder met Zijn volk, Hij heeft David al geroepen

en gezalfd en die moet aan het volk laten zien wat het zeggen wil koning te zijn over Gods volk.

Dat koningschap over Israël moet immers een afbeelding zijn van het koningschap van de beloofde Messias. Christus zal zijn volk eens bevrijden, echt en helemaal. Saul heeft de HERE miskend en verloochend als degene die het alléén voor het zeggen heeft.

David komt, ook een mens, ook iemand wiens leven niet zonder zonde is.

Maar na David komt Christus, de waarachtige koning, de volkomen heerser.

—o—

We kunnen van de geschiedenis van Saul veel leren. Wie God verlaat krijgt met Hem te dóen.

Als het aan Saul had gelegen was er van Israël niets terecht gekomen. Als het vandaag aan ons ligt komt er van de evangelieverkondiging in deze wereld evenmin iets terecht. Mensen falen.

Saul, de door God gezalfde, faalt.

Wij, door God geroepen om koningen en priesters en profeten te zijn, falen.

God maakt recht wat mensen krom laten liggen.

Dat is troostvol, Hij blijft voor Zijn volk de Immanuel.

donkere bij het lichte, zij betekent de heilige bruiloft der tegenstellingen, en zij verzoent de natuur met de geest." Anders dan Quispel was Jung van mening, dat Johannes wel degelijk onze tijd met haar rampspoeden van reeds plaatsgehad hebbende en nog op komst zijnde oorlogen heeft voorzien: „Wie durft in ernst te beweren, dat Johannes op zijn minst de mogelijkheden, die in de eindtijd van het christelijke tijdperk onze wereld direct bedreigen, niet vooruitgezien heeft." Quispel onderschrijft daaren tegen de conclusie van de moderne wetenschap: „Johannes heeft onze tijd niet voorzien. Tegelijkertijd zijn wij ons ervan bewust dat dit verstand en gemoed onbevredigd laat. Want kan van de eenvoudige getuige van Jehova of de onontwikkelde baptist, die vervolgingen trotserend beleden dat de dictator van Duitsland of Rusland de Antichrist was, worden gezegd dat zij de Apocalypse zo verkeerd hebben begrepen? Johannes hebben zij in elk geval beter verstaan dan de talloze intellectuelen die de schanddaden van deze heersers vergoelijkten en verzweegen." Maar waar gaat het dan volgens Quispel wel om? Wat is de betekenis van de Apocalypse, wanneer de auteur onze tijd niet heeft voorzien en wat hij wel voorzagt nooit is gebeurd?

Volgens Quispel gaat het in de Apocalypse over het lijden van de onschuldige en dat is naar zijn mening „nog altijd de belangrijkste vraag in ieder mensenleven". En op die vraag naar het lijden van de onschuldige is maar één antwoord, dat het lijden voor de onschuldige draaglijk kan maken: eigenlijk lijdt niet hij, maar Christus lijdt in hem. Quispel adstrueert dit met treffende voorbeelden uit het Nieuwe Testament en de oudchristelijke letterkunde. Het kruis is het antwoord op deze meest fundamentele vraag in de crisis van het mensenleven.

Ten slotte beschrijft Quispel de Apocalypse als het verslag van een individuatieproces. „Dromen en visioenen hebben een bedoeling. Zij openbaren hoe iemand werkelijk is zonder dat hij zich daarvan bewust is, maar ook dat er iets met hem gebeurt... Zo moet zich ieder mens ontwikkelen tot die geheel unieke persoonlijkheid die hij bestemd is te worden: aan het leven is een tendens tot zelfverwerkelijking eigen." Die zelfverwerkelijking heet nu met een vreemd woord 'indivduatie' en volgens Quispel heeft de profeet Johannes in de visioenen die hij beschrijft een individuatieproces doorgeemaakt. Het is onmogelijk deze complexe materie en Quispels toepassing daarvan op de schrijver van de Apocalypse in het kort samen te vatten: we kunnen een en ander slechts signaleren.

Wel willen we de conclusie citeren, waartoe Quispel na zijn wetenschappelijk onderzoek van de Apocalypse is gekomen (blz. 134):

„Op de een of andere wijze drukken de beelden van Johannes de werkelijkheid beter uit dan abstracte begrippen. Het beeldende denken zoals dat in de Apocalypse te vinden is, geeft diepe bevrediging aan het geprangde gemoed maar bevat bovendien eeuwige waarheid. Johannes opent onze ogen voor het lijden van de onschuldige. Hij boezemt ons een heilzame afkeer in van de absolute staat die zichzelf verafgoodt en niets boven zich erkent. Hij toont ons dat de werkelijkheid gruwelijker is dan vorige geslachten ooit vermoedden. Hij geeft aan dat de evolutie gaat in de richting van de éénwording der mensheid en de vergeestelijking van de materie. Hij leert ons goed en kwaad te scheiden, te lijden onder die tegenstelling. Hij laat ons zien hoe door individuatie het Zelf te ontdekken en het conflict te boven te komen. Doel is het huwelijk van hemel en hel. Hij vermaant ons met al deze woorden en al deze beelden de aarde trouw te blijven omdat het Koninkrijk van God op de wereld komt."

Het uitvoerige laatste hoofdstuk gaat over „De nalatenschap van Johannes" en laat zien in hoe sterke mate beeldende kunstenaars sedert het begin der middeleeuwen door de Apocalypse zijn geïnspireerd aan de hand van de belangrijkste thema's, vooral 'het Lam op de berg Sion'.

We hebben met opzet de schrijver van dit nieuwe boek over de Apocalypse lang aan het woord gelaten, te uwer informatie. We willen nu eerst graag een paar vragen stellen:

1. Wat kan de reden geweest zijn, dat Johannes in hoofdstuk 7 bij de stammen van Israël niet de stam Dan noemt? Het punt komt in de uitleg niet aan de orde.
2. Gaat het, methodisch gezien, aan om bij de exegese van het beeld van de hoer in hoofdstuk 17 voorbij te gaan aan althans de mogelijkheid van een oudtestamentische achtergrond, waarbij vooral te denken valt aan Hosea en Ez. 23 (het volk van God, dat zich van Hem heeft afgekeerd)? De schrijver van de Apocalypse was een joods christen, dus toch in ieder geval óók een jood! Daarom hadden in het algemeen de wel met enig recht te veronderstellen oudtestamentische achtergronden van wat hij schreef wel wat meer reliëf mogen krijgen.
3. Was het, nu dit boek zoveel aandacht aan het cultuurhistorische belang van de Apocalypse schenkt, niet interessant geweest uiteen te zetten wat denkers en dichters zoals Thomas Carlyle, Paul Claudel en D. H. Lawrence hierover te zeggen hadden? Misschien kan prof. Quispel ons daarover in ander verband nog eens inlichten?
4. Wij zouden ons ten slotte willen afvragen, of en in hoeverre de psychologische benadering van de schrijver der Apocalypse door Jung

en Quispel inderdaad veel verduidelijkt. Tot deze vraag komen wij, het zij nederig erkend, vooral door onze geringe kennis der psychologie, maar wij zouden ons heel goed een ondeugende lezer kunnen voorstellen, die de wrange vraag stelt of een dergelijke benadering ons niet meer over de psychische structuur van de exegeet dan over die van de schrijver vertelt.

Doch dit zijn slechts enkele spottaan opgekomen kritische vragen over een paar ondergeschikte punten. Het gaat in feite natuurlijk om veel fundamentele zaken. Want het laatste bijbelboek is wellicht het meest problematische van alle bijbelboeken. De reformatoren van de 16e eeuw wisten er niet goed raad mee. Luther nam het wel in zijn bijbelvertaling op, maar was van mening dat „Christus darinnen weder gelehrt noch erkannt wird". Een paar jaar later schreef Zwingli: „Von der Apokalypse nehme ich kein Zeugnis an, denn sie ist kein biblisches Buch." Minstens zo sprekend is het zwijgen van Calvijn, die over alle bijbelboeken een commentaar schreef, maar niet over het laatste. En we zullen toch heel nuchter onder ogen moeten zien, dat er niet veel keuzemogelijkheden zijn. We kunnen aannemen, dat het duizendjarige rijk nog moet komen en dus chiliast worden. Als we dat niet willen, maar anderzijds de bewering, dat het duizendjarig rijk er al is sinds Christus, voor een verzinzel houden, een verlegenheidsoplossing die als zodanig nu juist geen oplossing is, blijft er niet veel anders over dan te erkennen, dat Johannes' verwachtingen niet zijn uitgekomen. Deze problematiek zullen we heel nuchter onder ogen moeten zien. Het boek van Quispel is nu niet alleen in cultuurhistorisch opzicht erg belangwekkend, maar vormt ook een uitstekend hulpmiddel om over de hierboven geschetste problematiek na te denken. Voor een definitief, afgerond en een hêt geheel omvattend onderdeel is de tijd nog lang niet rijp. Maar de hier voorgedragen opvattingen hebben een degelijke wetenschappelijke basis en zullen daarom ook slechts op wetenschappelijk-zindelijke wijze getoetst en beoordeeld kunnen worden.

Wie de hik van de schrik krijgt, wanneer het woord „wetenschap" valt, kan dit boek beter ongelezen laten. Het is niet voor hem geschreven.

Wie daarentegen geen heil van struisvogel-politiek verwacht en angst met reden voor een slechte raadgeefster houdt, zal zich niet met confessionele uitvluchten van dit boek willen afmaken, maar zich eerder geprikkeld voelen nuchter, voorzichtig en met zin voor wetenschap, dus kritisch over de hier aan de orde gestelde zaken mee en na te denken. En dat is dan misschien wel de grootste verdienste van dit boek.

Langerak — Beroepen te Langerak: ds B. H. Louwerse van de kerk van Hengelo.

Amersfoort — De scriba van de Ned. Geref. kerk te Amersfoort meldt: — Ds J. J. Verleur heeft hier zes jaar hulpdiensten verricht en heeft dit werk op 31 dec. 1979 beëindigd. Wij zoeken naar een soortgelijke oplossing als hij bood, zolang we nog niet beroepen kunnen. Besprekingen zijn gaande.

Gedurende de zomermaanden komt ds P. H. Pellicaan, emeritus van de Reformed Church te Sydney, die vier maanden vakantie doorbrengt in Nederland, ons tien weken lang helpen. Op tien zondagen, te beginnen op 1 juni, zal hij tweemaal het Woord bedienen. Op alle maandagen daarna zal hij werk in de gemeente verrichten.

De Regio is tevoren in deze plannen gekend en gaf gaarne medewerking. Door ds H. van Tongeren is ds Pellicaan uitgenodigd in juli een vergadering van de Commissie voor contactoefening met buitenlandse kerken bij te wonen, om daar inlichtingen te geven over de Reformed Churches in Australië. Ds Pellicaan is geen afgevaardigde van die kerken, maar hij weet dat zij geporteerd zijn voor het aanknopen van zusterbanden met onze kerken.

Gezinsdag Zutphen — Per abuis is vorige week onvermeld gebleven dat het verslag van de Gezinsdag in Zutphen overgenomen is uit het kerkblad van Schiedam.

Haamstede — De Chr. Geref. Kerk te Haamstede bericht: — De vakantiegangers in de Westhoek van Schouwen delen we mee, dat onze kerkdiensten als volgt geregeld zijn: vanaf 22 juni t.m. 24 augustus om 11.00 en 17.00 uur in de Ned. Herv. Kerk te Haamstede en vanaf 6 juli t.m. 3 augustus om 9.30 uur in de Dorps-huis. Tevens alle gasten hartelijk welkom op onze kennismakingsavonden op 8, 22, 29 juli en 5 aug. om 19.30 uur in de Ned. Herv. Kerk.

L'ABRI-ZATERDAGEN IN JUNI EN JULI

7 juni	B. H. Son
14 juni	B. Goudzwaard
21 juni	Ed Kellog en Jan van Loon, twee schilders.
28 juni	G. Officer, „Loneliness vs. Aloneness".
5 juli	B. H. Son
12 juli	Henk Geertsema
19 juli	S. Griffioen
26 juli	B. Goudzwaard

Verschenen:
INFORMATIEBOEKJE
voor de
NEDERLANDSE
GEREFORMEERDE KERKEN
1980

onder redactie van ds G. Janssen

Alle kerkelijke adressen bij de hand
en up to date voor f 9,90.

Verkrijgbaar bij de boekhandel
en bij de uitgever

BUIJTEN & SCHIPPERHEIJN

Valkenburgerstraat 106
1011 NA Amsterdam, tel. 020-236612

*U bent van harte welkom
op het*

Goud- en Zilversmidatelier

„DE VLINDER”

Hanna de Miranda,
Maartensgat 21,
3311 CK Dordrecht

Redactieleden:

Ir. A. W. Biersteker;
Ds H. de Jong;
H. Langerak;
Mr. dr J. Meulink;
D. W. L. Milo;
Ds E. R. Postma;
Drs W. G. Rietkerk

Adres van de Redactie:

Ds K. Muller,
Riouwstraat 59,
1521 SC Wormerveer
Tel. 075-282589

**Kerknieuws en berichten over
kerkelijke/christelijke aktivitei-
ten te zenden naar:**

„Kerknieuws Opbouw”,
Brugakker 36-22,
3704 LP Zeist,
Tel. 03404-50278

Advertenties en druk:

Drukkerij „Steenbergen”,
Nooitgedacht 3,
3701 AL Zeist
Tel. 03404-12452

Advertentieprijs:

35 ct per mm.
familieberichten
30 ct per mm.
Advertenties inzenden tot
dinsdagmorgen 10.00 uur.

Administratie-adres:

Kon. Wilhelminalaan 38,
3956 TD Leersum
Tel. 03434-4288

Abonnementsprijs:

f 40,— per jaar of f 21,—
per halfjaar.
Buitenland f 45,— p. jaar
of f 60,— per luchtpost.
Gironr. 404945 t.n.v. van
Geref. Persveren. Opbouw,
Dr. Schaepmanlaan, 71,
2104 VC Heemstede, tel.
023-285825.

Abonnementen kunnen ieder
moment ingaan, doch slechts
per 31 december eindigen. Op-
zeggen uiterlijk tot 15 november

**Nederlands Gereformeerde Kerk
Aalten/Winterswijk**

Bovengenoemde gemeente is ingaanne 16
juni a.s. vacant door het vertrek van haar
predikant Ds A. Beeftink naar IJsselmuiden/
Graffhorst.

Wij vragen U, PREDIKANTEN, CANDIDA-
TEN, eens bij ons te willen voorgaan in
de dienst des Woords.

Mocht U genegen zijn dit te doen dan
gaarne bericht, zo mogelijk met datum, aan:

J. Postema,
Varseveldsestraatweg 33,
7122 CB Aalten

Voor al uw

handels- en familiedrukwerk - boeken en folders

is uw adres

DRUKKERIJ „STEENBERGEN”

Nooitgedacht 3 — 3701 AL Zeist

**ADVERTENTIES MOETEN UITERLIJK DINSDAGMORGEN
OM 10 (TIEN) UUR TER DRUKKERIJ ZIJN!!!**

*Sensationele voorjaarsaanbieding
nu bijna f100,— goedkoper*

Stemmen uit Genève

**PREKEN, ARTIKELEN, BRIEVEN enz. van
JOHANNES CALVIJN**

Een groot aantal geschriften uit de geestelijke nalatenschap van de grote hervormer, die ook voor
mensen van deze tijd nog aktueel zijn.

Inhoudsopgave:

Deel 1, 3 t/m 6: Inleiding o.h. Boek Genesis; 4 preken over de rechtvaardigmaking (Gen. 15 : 4-7);
Brief aan Kardinaal Sadolet; Verklaring van Rom. 11; Voorrede bij de preken over Job; 7 preken
over Job 1; Catechismus van Genève; Belijdenis des geloofs voor alle burgers van Genève; Geschrift
tegen de secte v.d. Livertijnen; Brief tegen de Libertijnen.

Deel 8 t/m 14: Een gelovige onder de papisten; De Nicodemieten; Melanchtons raad; Bucers raad;
Raad en conclusie van Calvijn; Antwoord aan de herders van Zürich, Traktaat v.h. Heilig Avonmaal;
30 preken over Job 4 t/m 11.

Deel 15 t/m 21: Verhandeling o.d. Uitverkiezing; Brieven aan Reformatoren; 26 preken over Job 12
t/m 19; 11 preken over 1 Samuël 1 en 2.

Deel 22 t/m 28: Kracht en troost voor vrouwenlevens; Brieven van Calvijn aan vrouwen; 35 preken
over Job 19 t/m 29.

Deel 29 t/m 35: Henr. Bullingerum: Over de samenkomsten of conciliën; 22 preken over Job 29 t/m 33.

Deel 36 t/m 41: 32 preken over Job 33 t/m 42.
Deel 42 t/m 48: Predikatie o.d. Godheid van Christus; Predikatie o.d. geboorte van onze Heere Jezus
Christus; 6 preken o.h. lijden van onze Heere Jezus Christus; 3 preken over dood, begravenis en op-
standing; 26 preken over Jeremia 14 t/m 18; 2 preken over Klaagliederen; Een duidelijke uiteenzetting
v.h. nachtmaal van Christus, d. Huldr. Zwingli.

Winkelprijs f 164,80

Nu leverbaar voor slechts

f 69,50

Betaling desgewenst
in 3 maandelijks
termijnen.

Laat dit belangrijke voordeel u niet ontgaan!

Bestellingen worden in volgorde van
binnenkomst uitgevoerd.

Levering zolang er voorrad is -
wie eerst komt eerst maalt!

Verzendkosten worden berekend.

Stuur uw bestelling zo spoedig mogelijk
op nevenstaande bon (in open envelop,
zonder postzegel) aan:

BOEKHANDEL T. WEVER B.V.
Antwoordnummer 5 - 8800 VB Franeker

U kunt ook telefonisch bestellen:
ons telefoonno. is 05170-3147,
tst. 16, 18 en 19.

BESTELBON

Wil mij zenden:

.... ex. **Joh. Calvijn: Stemmen uit Genève,**
voor f 69,50 per stel van 46 delen.

Ik betaal x) ineens na ontvangst;
x) in drie maandelijks termijnen.

Naam:

Straat:

Postcode/Plaats:

Gior- of bankrekening:

x) doorhalen wat u niet wenst. Opb.